

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасні трансформації культури суттєво змінюють її традиційну здатність продукувати ідентифікаційні зразки та встановлюють нові механізми їхньої трансляції. Художня література вміщує в собі як особливі репрезентації інших культурних сфер (традицій, звичаїв, моральних норм, етнічних та національних культурних практик, релігійних вірувань тощо) у вигляді сюжетних і фабульних схем, смислових та мовних імплікацій, риторичних прийомів, так і власну специфічну здатність артикулювати соціальні, культурні й національні ідентичності.

Про взаємозв'язок літератури та етнонаціональної ідентичності свідчить розвиток «національних літератур» минулих століть. Глобалізаційна культура помітно підриває їхнє етнічне вкорінення, але не позбавляє літературу можливості залишатися практикою самоопису етносу й соціуму і виступати репрезентантом етнонаціональних ідентичностей. Українська література, написана українською мовою у національній державі починаючи з 1991 року, може розглядатися як засіб етнонаціонального самоусвідомлення та версія такого самоопису. Розуміння та пояснення цього феномену вимагає усвідомлення змін у статусі художньої літератури як культурного посередника та специфічного поля смислів, її ролі як інструмента соціалізації, засвоєння зразків та норм культури, зокрема й етнонаціональної.

По-перше, сучасна глобальна культура протиставляє літературі, наративу й слову потужних конкурентів у вигляді відеообразів, презентаційні й тактильні ефектів, медіатрансляторів, до чого література має адаптуватись без шкоди власному канонові.

По-друге, ринкова економіка висуває особливі вимоги до всієї культурної продукції – спрощуються самі тексти, дрібніше сегментується їхня аудиторія, деякі сегменти навіть зникають.

По-третє, електронне середовище корегує статус літератури та книги, переводячи читання в новий формат (інтернет-сайти, електронні книжки). Видозмінена сфера функціонування літературних текстів вимагає й оновлення змісту творів.

І, нарешті, українській літературі притаманна певна закритість і локальність. Це обумовлено зосередженістю переважно на національній проблематиці, пошуками нових засобів дистанціюватися від традицій письменництва радянської доби, що проявляється у літературній мові та сюжетних кодах, що найактивніше транслуються в текстах. Це робить сучасну українську літературу не завжди прийнятною для читацького загалу та локалізують її на периферії світового та європейського літературного поля.

Перелічені фактори знижують ті ефекти, що книга здійснює на соціум, на формування різних ідентичностей, породжуючи *суспільну проблему*, що актуалізує розробку цієї теми. Але, разом з тим, з'являються й нові ресурсні можливості – зростає потенціал електронного читання, утворюється синтез літератури з іншими формами мистецтва. Отже, сучасна українська література формує особливе обличчя, і сама вона та причетність до неї стають маркерами

етнонаціональної ідентифікації. Заслуговує на наукове осмислення – як саме це відбувається, за якими правилами і за допомогою яких механізмів.

Соціологічні дослідження літератури мають багату історію, хоча цей предмет і не був у фокусі магістральних дослідницьких напрямів. *Наукова проблема* полягає в тому, що актуалізується потреба в нових концептуальних та методичних рішеннях при дослідженні статусу літератури в культурному відтворенні соціуму, зокрема і в межах новосформованої етнонаціональної культури.

Фундаментальні питання соціології культури, її інституціональна організація у ХХ ст. розглядались у роботах Т. Adorno (Т. Адорно), W. Benjamin (В. Беняміна), J. Habermas (Ю. Габермаса), F. Jameson (Ф. Джеймсона), G. Simmel (Г. Зіммеля). Новітні аспекти соціології літератури, структурні та мовні особливості текстових репрезентацій відображені у працях R. Barthes (Р. Барта), J. Baudrillard (Ж. Бодрійяра), H. U. Gumbrecht (Г. У. Гумбрехта), J. Derrida (Ж. Дерріда), S. Žižek (С. Жижєка), Ю. Кръстева (Ю. Крістевої), S. Lash (С. Леша), J-P. Sartre (Ж-П. Сартра), Ц. Тодорова (Ц. Тодорова). Історичні та методологічні проблеми соціології літератури плідно аналізували R. Chartie (Р. Шарт'є), L. Thévenot (Л. Тевено), в термінах «поля» літературу найгрунтовніше досліджував P. Bourdieu (П. Бурдьє), чії ідеї розвинені А. Boschetti (А. Боскетті), М. Гронасом (М. Гронасом), С. Зенкіним (С. Зенкіним).

У російській соціології змістовні роботи, пов'язані з соціологією художньої культури та літератури, належать Л. Іоніну (Л. Іоніну), Л. Гудкову (Л. Гудкову), Б. Дубину (Б. Дубіну). «Польові» розвідки стану новітньої російської літератури здійснювались Г. Зверевой (Г. Зверєвою), И. Скоропановой (І. Скоропановою), Г. Тульчинским (Г. Тульчинским), та ін. Значний внесок у вивчення сучасних соціокультурних процесів, українського медіа-простору, культурних практик та дискурсів міститься в роботах українських дослідників Н. Костенко, А. Ручки, Л. Скокової, В. Танчера, Р. Шульги, Л. Малес, Ю. Сороки, В. Середи, О. Даниленко, О. Філіппової. Осмисленню феномену української літератури постмодерного періоду присвятили культурологічні дослідження М. Андрейчик, Я. Голобородько, Т. Гундорова та ін.

Методологічне підґрунтя розуміння проблеми авторства, тексту, порядку дискурсу міститься в роботах М. Фуко. Онтологічні, лінгво-семіотичні та естетичні аспекти літератури розглядались М. Бахтиным (М. Бахтіним), Ю. Лотманом (Ю. Лотманом), пізніше – И. Ильиным (І. Ільїним), Н. Маньковской (Н. Маньковською), В. Подорогой (В. Подорогою), В. Третьяковым (В. Третьяковим). Дослідження літератури як соціокультурної практики представлені О. Арсоном (О. Арсоном), P. Barry (П. Баррі), W. Griswold (В. Грісволдом), P. Kasanova (П. Казановою).

Оскільки доробок з питань етнонаціональної ідентичності є надзвичайно об'ємним, обмежимось авторами, чий внесок припускає екстраполяцію на поле літератури. У такому ракурсі проблема ідентичності розглядалася Z. Bauman (З. Бауманом), А. Giddens (Е. Гідденсом), G. Genette (Ж. Женеттом), S. Hall

(С. Холлом), N. Luhmann (Н. Луманом), Paul Ricœur (П. Рікером), С. Taylor (Ч. Тейлором).

Питання ідентичності та етно-орієнтованих дискурсів у російській та українській соціології досліджували Ю. Арутюнян (Ю. Арутюнян), И. Кон (І. Кон), Ю. Левада (Ю. Левада), В. Тишков (В. Тішков), М. Шульга, Л. Аза, В. Арбеніна, О. Гриценко, М. Рябчук, Р. Шпорлюк та ін.

Аналіз дискурсивної природи ідентичності знаходиться у центрі уваги E. Laclau (Е. Лакло), С. Mouffe (Ш. Муфф), Т. А. van Dijk (Т.А. ван Дейка), N. Fairclough (Н. Феркло), R. Wodak (Р. Водак). Класифікація теорій дискурсу, що залишається полісемантичним концептом, запропонували J. Torfing (Я. Торфінг), М. Jørgensen (М. Йоргенсен), L. Phillips (Л. Філліпс), S. Tischer (С. Тічер), М. Meyer (М. Мейер), E. Vetter (Е. Веттер).

Разом з цим, недостатньо розробленими залишаються питання взаємозв'язку літератури з іншими соціальними полями, становлення і динаміки літературного поля за умов його трансформації, а також соціологічні методи дослідження літературних та оточуючих їх текстів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота не пов'язана з науковими темами організації, де виконувалась.

Мета і завдання дослідження. Мета – визначити статус художньої літератури та засоби її участі у формуванні та відтворенні етнонаціональної ідентичності. Завдання роботи:

- визначити тенденції розвитку соціологічної рефлексії стосовно літератури за умов сучасних культурних трансформацій;
- розробити концептуальну модель соціологічного дослідження української літератури шляхом визначення епістемологічного потенціалу концепту поля та ключових концептів теорій дискурсу;
- обґрунтувати розуміння літератури як дискурсивної практики та форми самоопису нації, яка у періоди суспільних перетворень виступає репрезентантом етнонаціональної ідентифікації;
- розробити методіку дискурс-аналізу для дослідження текстів, що функціонують в полі сучасної української літератури та транскриптів глибинних інтерв'ю з представниками молодіжної читацької аудиторії;
- реконструювати динаміку етнонаціональної складової у популярних літературних творах українських авторів та соціокультурні іміджі сучасної української літератури, її потенціал репрезентувати етнонаціональні ідентичності в сприйнятті й оцінках різних груп читачів.

Об'єкт дослідження – поле сучасної української художньої літератури.

Предмет дослідження – репрезентація етнонаціональної ідентичності в полі сучасної української художньої літератури.

Методи дослідження. Для дослідження художніх та оточуючих їх текстів використано метод критичного дискурсивного аналізу Н. Феркло, адаптований до вивчення українських соціокультурних реалій та завдань дослідження дискурсивний метод Т.А. ван Дейка для виявлення етнічних упереджень та стереотипів в текстах художньої літератури. Для визначення читацьких смаків

Підписано до друку 25.09.2012. Папір офсетний. Друк цифровий.

Формат 60x90/16. Гарнітура Times New Roman.

Ум.друк.арк 0,9. Обл.-вид.арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Друк ТОВ «ТПГ»

проспект Гагаріна, 129, м. Харків, 61124

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4252 від 29.12.2011 р.

та оцінок української літератури використовується вторинний аналіз даних репрезентативних опитувань та метод глибинних інтерв'ю.

Емпірична база дослідження представлена даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (2007, 2009 рр.) та 30 глибинними інтерв'ю з читачами. Проаналізовано також 90 художніх та літературно-критичних текстів.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукові положення, що виносяться на захист:

- встановлено можливості й обмеження сучасної соціологічної рефлексії щодо літератури в контексті інституціональних та мовно-орієнтованих підходів, когнітивних моделей знання та комунікації (інституціональні підходи, cultural studies, постструктуралізм, дискурсивний аналіз текстів). Кожен з підходів є релевантним для вирішення окремих дослідницьких завдань переважно з соціоцентричної, культуроцентричної або текстоцентричної перспектив, що ускладнює цілісний аналіз літератури за умов соціокультурних трансформацій;

- вперше розроблено концептуальну модель соціологічного дослідження сучасної української літератури в термінах артикуляції етнонаціональної ідентичності. Модель ґрунтується на застосуванні несуперечливих методологічних підходів, базованих на концепті «поля» як конфігурації позицій і статусів агентів літературного процесу у національному просторі та ключових концептах теорій дискурсу, що роблять можливим аналіз літературних змістів (гіпотеза Н. Феркло);

- дістало подальшого розвитку розуміння літератури як дискурсивної практики полікультурного соціуму, яка у періоди суспільних перетворень виступає репрезентантом етнонаціональної ідентичності. Виявлено евристичний ресурс концепту «*порядок дискурсу*», що дозволяє встановити ціннісний зміст конкуренції дискурсів у художній літературі та її інтерпретаціях, які діють як оператори етнонаціональних ідентифікацій;

- вдосконалено методику критичного дискурс-аналізу для дослідження сукупності текстів, дотичних до поля літератури, що складається з власне художніх творів, супроводжуючих текстів (критика, публічні виступи авторів), та транскриптів глибинних інтерв'ю з представниками молодіжних аудиторій різного ступеня залучення до практик читання («випадкових читачі», «досвідчені читачі», «експерти»);

- в результаті аналізу текстів уточнено механізми відтворення поля сучасної української літератури, до яких належать *легітимація дефініцій літератури й письменника* в умовах становлення нових кордонів поля, а також *маніфестація позицій та статусів* як технологія визнання культурних продуктів та їх авторів в умовах гомології між полем літератури та полями влади і ринку;

- реконструйовано сегментацію літературного поля згідно з наявним порядком дискурсу, що артикулює змістовні опозиції *національних та універсальних* цінностей з залученням до поля нових письменницьких поколінь, «*нативістів*» – «*модернізаторів*» з акцентом на ідеологічних позиціях в полі,

читательской среде украинской литературе приписывается статус маргинального явления, имеющего ограниченную сферу распространения и уступающего зарубежной и российской литературе в современности, модности, интересности.

Высказано предположение о зависимости возможных идентификационных эффектов от совокупности маркетинговых технологий и эстетических характеристик художественного произведения.

Ключевые слова: поле литературы, этнонациональная идентичность, концепция полей Бурдьё, критический дискурсивный анализ, порядок дискурса.

ABSTRACT

Tiahlo K. O. Current Ukrainian Fiction in Representation of Ethnic and National Identities. – Manuscript.

Thesis for the candidate's degree by specialty 22.00.04 – Special and brunch sociologies. – Institute of Sociology at the National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2012.

Current Ukrainian fiction is considered in terms of P. Bourdieu's concept of fields as well as a tool of self-description of a nation. Relationship between the fiction field dynamics and formation of the nation's ethnic and national self-identification under conditions of transformations of both fictional and ideological fields is traced. N. Ferclought's hypothesis about a tie between terms «field» and «discourse» was adapted to current Ukrainian fiction. From the reader's point of view with exception of relatively small but influential group of «reader-experts» the Ukrainian fiction is characterized by features inherent to «minor literature». Identification effects of the Ukrainian fiction pieces depend on a combination of their market and aesthetic characteristics.

Key words: field of fiction, ethic and national identity, Bourdieu's concept of fields, critical discourse analysis, discourse order.

становлення границ поля, а також *маніфестації позицій і статусов* как технологии признания культурных продуктов и их авторов в условиях гомологии между полем литературы и полями власти и рынка.

Развита идея о непротиворечивости понятий «поле» и «порядок дискурса», раскрыта эвристическая ценность концепта «порядок дискурса» в исследовании социальных практик по производству и потреблению культурных продуктов. Этот концепт позволяет рассматривать литературу как пространство конструирования этнонациональных идентичностей в трансформационные периоды, когда механизмы конкуренции дискурсов действуют в качестве операторов этнонациональных идентификаций.

В результате анализа художественных произведений и критических текстов, функционирующих в литературном поле, реконструирована его структура, определены механизмы воспроизводства, основания символических классификаций агентов поля (генерационная модель «волн», иерархическая модель, обеспечивающая репродукцию устойчивых и подвижных позиций в поле, дихотомия национального и глобального контекста произведений, эстетический критерий). Каждый из способов сегментации поля поддерживается определенным порядком дискурса: оппозицией *«регионального и универсального»* вследствие интеграции в поле новых поколений писателей, оппозицией *«нативистов – модернизаторов»* с акцентом на властных структурах поля, оппозицией *«классики – авангарда»*, смещающей оценки в сторону эстетических оценок. Социальное признание авторов и произведений осуществляется по разным критериям: официальное признание в соответствии с государственно-идеологической значимостью; признание внутри поля согласно автономным эстетическим принципам либо под действием металитературных факторов.

Эмпирическое исследование читательских практик посредством метода глубинных интервью с молодыми читателями продемонстрировало, что критерием выбора книг для чтения служит занимательность сюжета, «легкость» языка, признание автора в референтной группе (среди сверстников, в социальных сетях), независимо от его официального статуса в поле, наличия его книг на рынке.

Зафиксированная конкуренция дискурсов, артикулирующих этнонациональную компоненту в популярных и цитируемых критикой произведениях украинских авторов, актуальна в пределах самого литературного поля и не воспринимается особо значимой молодыми читателями.

В работе выявлена специфика статуса современной украинской литературы как социокультурного феномена, репрезентирующего этнонациональную идентичность, в восприятии молодежной читательской аудиторией. С точки зрения этой части аудитории, за исключением небольшой по численности группы «читателей-экспертов», украинская литература характеризуется чертами, присущими литературе «малой». Феномен «малой» литературы, а также «негативной идентичности» и «травмы языка» исследованы в диссертации средствами критического дискурс-анализа, учитывая ее социокультурные и текстуальные особенности. Установлено, что в

«классика – авангард» зі зверненням до естетичних зразків. Встановлено зміщення векторів дискурсу «малої літератури» як самоопису нації від ствердження власної національної самості до *«міфологеми єдиної Європи»* та подолання *«мовної травми»*;

- визначено, що у читацькому середовищі сучасній українській літературі надається статус периферійної, такої, що має обмежене поширення (вона порівняно маловідома, не має переконливих зразків для шкільної соціалізації), внаслідок чого її соціокультурний імідж поступається іміджеві більш популярної серед молоді зарубіжної та російської літератури за критеріями сучасності, модності, цікавості.

Практичне значення одержаних результатів. Сформовані методологічні та методичні засади для подальших досліджень соціокультурних особливостей поля літератури, її ціннісно-сміслових змістів, міжрегіональних культурних відмінностей, репрезентованих у художніх текстах. Виявлені особливості читацького сприйняття сприятимуть вдосконаленню маркетингових стратегій презентації та поширення творів сучасної української літератури для різних цільових аудиторій. Розвинутий в роботі алгоритм дискурсивного аналізу може бути застосований для подальшого дослідження культурних текстів. Висновки будуть корисними у побудові навчальних курсів з соціології культури, соціології літератури, соціології мас-медіа, соціології ідентичності тощо.

Особистий внесок здобувача. У статті в співавторстві з Т.С.Воропай «Мультикультуралізм і національна ідентичність у сучасній українській літературі» особисто здобувачці належить емпіричне описання читацьких практик та тенденцій в полі сучасної української літератури.

Апробація результатів дисертації. Результати роботи апробовані на конференціях: IV Таврійські читання «Анахарсіс» (Сімферополь, 2008); Конференція молодих дослідників «Сучасні методи досліджень у гуманітарних науках» (Санкт-Петербург, 2008); Міжнародна наукова міждисциплінарна конференція студентів, аспірантів та молодих науковців «Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку» (Київ, 2009); VII Міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів ХНУ ім. В.Н.Каразіна «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2009); VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Ломоносов-2009» (Москва, 2009); X Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (Київ, 2009); VI Міжнародна конференція «Розвиток демократії і демократична освіта в Україні» (Київ, 2009), I Конгрес САУ «Соціологія у ситуації соціальних невизначеностей» (Харків, 2009), Міжнародна науково-практична конференція з соціології «Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія» (Київ, 2010).

Публікації. Основні наукові результати дисертації висвітлені у п'яти наукових працях, дванадцять праць додатково відображують їх.

Структура роботи. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел, п'ять додатків: 283 с.; 3 рис., 1 табл., список використаних джерел та додатки займають 81 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми роботи, сформульовано мету і завдання дослідження, розкрито методи дослідження, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, особистий внесок здобувача, наведено дані щодо апробації результатів дослідження та публікацій.

Перший розділ «*Концептуальні засади дослідження літератури як соціокультурного феномену*» присвячений теоретико-методологічному обґрунтуванню досліджень художньої літератури. Представлено стан та тенденції розвитку наукової рефлексії щодо літератури, особливості та релевантність напрямів і методів її дослідження.

Сучасні культурні трансформації суттєво змінюють статус книги і читання, тому маємо констатувати, що художня література поступається роллю домінуючого транслятора цінностей, смислів, етнопонаціональних ідентифікацій внаслідок зростання аудіовізуальних ефектів культури. З провідного культурного учасника вона перетворюється на різновид медіа. Відповідно, корегується і наукова рефлексія стосовно художньої літератури. Хоча традиція такої рефлексії і має глибоке коріння, парадигмально вона є розмаїтою. Концептуальні підходи, до яких і сьогодні звертається соціологія, торкаючись предмету художньої літератури, можуть бути класифіковані як переважно соціоцентричні, культуроцентричні або текстоцентричні, поєднуючи в цих узагальнених категоріях теоретичні конструкції різного рівня соціального пізнання.

З соціоцентричної перспективи (розроблюваної Т. Адорно та його послідовниками, а пізніше П. Бурдьє) література розглядається в структурі інших соціальних інститутів і форм культурної індустрії, здатних впливати на суспільний клімат, культивування цінностей та норм у соціумі. Вона не тільки соціалізує суспільство, але й опонує «всевладдю суспільної тотальності». Сфокусованість на соціальних змістах літератури й наслідках, що вони продукують у макромасштабі, переноситься й на рівень соціальної поведінки, моделі взаємодії індивідів, розв'язання етичних конфліктів, у чому полягає завдання «фігуративного мистецтва» Л.Тевено. Ця перспектива якнайбільше відповідає соціологічному баченню природи та розподілу символічного капіталу в суспільстві, але витісняє на периферію власне «культурні» ефекти, естетичні установки, сегментації смислів та художніх смаків – впливові регулятори автономного культурного життя.

Підхід, який можна назвати «культуроцентричним», реалізується в перспективі *cultural studies*, критично-описових дослідженнях окремих культурних сфер. Його евристичний потенціал полягає в аналізі текстів у контексті культури, причому поняття культури інтерпретується представниками цього підходу (Р. Хогард, Р. Вільямс, С. Холл) максимально

АНОТАЦІЯ

Тягло К.О. Сучасна українська література в репрезентації етнопонаціональних ідентичностей. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Інститут соціології НАН України. – Київ, 2012.

Сучасна українська література розглядається в термінах концепції полів П. Бурдьє, а також як засіб самоопису нації. Простежено співвіднесеність динаміки літературного поля та етнопонаціональної самоідентифікації нації за умов трансформації і художнього, й ідеологічного полів. Гіпотеза Н. Феркло про зв'язок термінів «поле» і «дискурс» адаптована до сучасної української літератури. З точки зору читачької аудиторії, за виключенням не чисельної, але впливової групи «читачів-експертів», українська література характеризується рисами, притаманними літературі «малій». Ідентифікаційні ефекти творів української художньої літератури залежать від комбінації їх маркетингових та естетичних характеристик.

Ключові слова: поле літератури, етнопонаціональна ідентичність, концепція полів Бурдьє, критичний дискурсивний аналіз, порядок дискурсу.

АННОТАЦІЯ

Тягло Е. А. Современная украинская литература в репрезентации этнопонациональных идентичностей. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Институт социологии НАН Украины, Киев, 2012.

Среди многообразия социальных и эстетических значений художественной литературы (в социологической рефлексии она рассматривается и как институт, и как разновидность медиа, и как источник социального и культурного опыта, и как текст) этноидентификационный ресурс играет существенную роль. В настоящем исследовании литература интерпретируется как один из способов *самоописания нации*. Пространство современной украинской литературы рассмотрено в терминах *поля* и *дискурсивных порядков*. В качестве концептуальных оснований исследования использованы теория полей П. Бурдьє и метод критического дискурсивного анализа Н. Феркло, адаптированные к изучению произведений современной украинской прозы и сопровождающих ее критических текстов. Соотнесенность между формированием литературного поля и актуализацией этнопонациональных идентичностей присуща в первую очередь транзитивным литературным полям, к которым относится и поле современной украинской литературы.

Уточнены механизмы структурирования и воспроизводства литературного поля, ведущая роль из которых принадлежит *легитимации дефиниций* «литературности», «произведения» и «писателя» в условиях

Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – Частина III. – С. 100-101.

9. Тягло К. Дискурс-аналіз як засіб дослідження соціальних стереотипів у культурних текстах (на прикладі сучасних українських романів) / Тягло Катерина // (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства / Збірка тез доповідей учасників V Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Харків: Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 255-256.

10. Тягло К. Автор і читач – взаємодія у сучасному соціокультурному просторі / Тягло Катерина // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей учасників VII Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. Харків, 13-15 квітня 2009 р. – Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009. – С. 251-252.

11. Тягло Е.А. Автор и публика: проблема взаимодействия в современных социокультурных условиях [Электронный ресурс] / Тягло Е.А. // Материалы докладов XVI Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов». – М.: Издательство МГУ, 2009. – С. 53-55. – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2009/21_7.pdf.

12. Тягло К. О. Автор в полі літературної комунікації / Тягло К. О. // Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 14-15 травня 2009 р. – К.: НТУ «Київський політехнічний інститут». – С. 377-378.

13. Тягло К. Соціолог між покликанням і визнанням: капіталістичні реалії соціальної критики / Тягло Катерина // Соціологія і суспільство сьогодні: Матеріали II Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. – С. 182-190.

14. Тягло К. Поле української літератури: стан та тенденції розвитку / Тягло Катерина // Соціологія у ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – С. 158.

15. Тягло К. О. Стан української літератури в умовах фактичної двомовності / Тягло К. О. // Держава і глобальні соціальні зміни: історія, теорія, ідеологія [Текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з соціології. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – С. 352-354.

16. Тягло К. Соціологічна культура: осмислюючи цифри і значення / Тягло Катерина // Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / За наук. ред. О. Г. Стегнія. – К.: ІС НАНУ, 2010. – С. 118-124.

17. Тягло К. О. Мультикультуралізм і національна ідентичність у сучасній українській літературі / Т. С. Воропай, К. О. Тягло // Практична філософія перед викликами сучасності (зб. наук. ст.) – Харків: ХНУВС, 2011. – С. 173-181.

широко, як синонім суспільства. Методологічним підґрунтям cultural studies є неомарксизм, поєднаний зі структуралізмом, що дає змогу демонструвати, яким чином ідеологічна система структурує культурні практики. Проте, акцент на ідеології як факторі культурної репродукції налаштовує аналіз здебільшого на розкриття владних домінацій в культурному середовищі, тому сучасні дослідники літератури все частіше тяжіють до наступного – текстоцентричного – підходу або втілення його елементів у cultural studies.

Текстоцентричний підхід зосереджує увагу на структурній та смисловій організації культурного продукту, що розглядається як текст та може бути плідним в якісних соціологічних дослідженнях, дискурсивному аналізі літературних творів. Він дозволяє встановлювати інтертекстуальні зв'язки, визначати моделі текстоутворення, зразки символічних артикуляцій авторів та героїв (самоназв, діалектизмів тощо), які не можна розпізнати, орієнтуючись виключно на соціоцентричну перспективу. Проблематичними залишаються критерії розмежування тексту та позатекстової реальності, дійсності та її репрезентацій, які особливо загострилися внаслідок постмодерністського відкидання референціальності тексту. Для усвідомлення цієї тонкої межі варто скористатися перевагами усіх концептуальних напрямків, що її торкаються, виділивши в них комплементарні методологічні позиції та теоретичні конструкти.

Паралельно рухові соціологічної рефлексії від розуміння літератури як інституту до визнання її як комунікативного каналу та сфери знання, соціологічну концептуалізацію сучасної літератури доцільно розробляти, спираючись на ключові конструкти теорії «поля» та теорій дискурсу, поєднуючи структурний та змістовний аналіз її продукування, споживання та культурних ефектів (гіпотеза Н. Феркло).

Згідно П. Бурдьє, який розглядав культурне виробництво переважно у контексті соціальних детермінант, визначення художньої літератури як поля, у якому наявні позиції зі спектром різноманітних взаємодій (тяжіння, конкуренції, відштовхування) сприяє дослідженню її як простору циркуляції текстів, авторів, позицій та маніфестацій, що мають свій внутрішній зміст, але характеризуються цінністю і поза ним. Це дозволяє аналізувати поле, не зупиняючись на окремому текстуальному об'єкті, узагальнено розглядати його як структуру взаємодії соціальних і культурних агентів, що конкурують за визнання їх версії художньої легітимності в умовах гомології між полем літератури та полями влади і ринку.

Текстуальне втілення структури взаємодій і смислової організації поля стає доступним за допомогою аналізу дискурсу, зокрема його критичної моделі. Вона заснована на теоретичних побудовах М. Фуко, ідеях пост-марксизму (Л. Альтюссер, А. Грамші), її критична спрямованість приваблює дослідників, що відкривають в теорії дискурсу робочу схему для розробки нових інтелектуальних напрямів. Критичний дискурс-аналіз дає можливість відстежувати зміни дискурсивних порядків у публічних практиках, тобто встановлювати особливе соціальне впорядкування відношень на основі створення значень, таких як різні дискурси, жанри, стилі (Н. Феркло). Це

стосується художніх творів й літературної критики, де ідентифікатором дискурсивних порядків служить сама мова і її артикуляційні можливості.

Релевантність взаємодоповнення концептів «поля» та «порядок дискурсу» полягає в подоланні опозиції між екстерналістським та інтерналістським прочитанням художніх творів. Модель літературного поля особливо ефективна за умов транзитивного стану, у якому перебувають національні літератури, такі як українська та інші пострадянські. В термінах поля доцільно відслідковувати механізми відтворення та реструктуризації літературного простору за умов мінливості його кордонів і формування нових легітимних позицій та статусів («модний автор», «національний письменник»), зміни засобів їх маніфестації, дефініцій літератури й письменства, перегляду правил кодифікації тощо. Завдяки розумінню літератури як дискурсивної практики соціуму й відповідні аналітичні процедури можливо визначити змістовне навантаження позицій та диспозицій агентів, символічні класифікації, присутні в полі, які вказують на наявні у даний час дискурсивні порядки, а також етнонаціональні ідентифікації в літературі, що актуалізуються в кожному з них.

У **другому розділі** «Дискурси та ідентичності в просторі етносоціологічного аналізу» акцентовано увагу на методологічних особливостях дискурсивного аналізу художніх творів, дослідження взаємодії художньої літератури та етнонаціональних дискурсів.

Розуміння літератури як дискурсивної практики етнонаціонального соціуму, як однієї з форм його самоописання бере свій витік у роботах Н. Лумана, на чий формулювання ми спираємося, розглядаючи питання літературної репрезентації етнонаціональних ідентичностей. Важливо також ураховувати відмінності двох конкуруючих підходів до вивчення ідентичності – есенціалістського та конструктивістського, оскільки кожен з них передбачає свій вектор аналізу. Перевага першого полягає у визнанні об'єктивних етноорганізуючих характеристик, таких як мова, територія проживання, релігія, традиції і, відповідно, можливості їх безпосереднього дослідження. Ігнорування ж рухомості та здатності до трансформації усталених етнонаціональних ознак пояснює впливовість другого – конструктивістського – підходу, що є більш дискутованим, оскільки наголошує на динамічній складовій етнонаціональних ідентифікацій у осмисленні метаморфоз сучасних національних ідентичностей.

Конструктивістське розуміння етнонаціональної ідентичності знаходить вагомий обґрунтування. Згідно з підходом Н. Лумана, нації в Європі з'являються в результаті переходу від стратифікаційної до функціональної диференціації суспільства і є формою самоописання соціальної системи. У добу пізнього модерну нація дедалі частіше розглядається як «дискурсивна практика», а національна ідентичність – як інституціональне використання самого поняття «ідентичність», зобов'язаного своїм походженням націоналістичному дискурсу. Будь-яка соціальна ідентичність, зокрема і національно-етнічна, визначається певним соціальним порядком, на який резонують порядки дискурсивні. У випадку конкретного індивіда ідентичність маркує його позицію на соціальній мапі. Для «розшифрування» цього символічного коду і стає в нагоді критичний дискурсивний аналіз (далі – КДА).

літератури залежать також від поєднання маркетингових технологій та естетичних характеристик художнього продукту.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Тягло Е. А. Молодежные стереотипы vs стереотипы о молодежи: поиск соприкосновения / Тягло Екатерина Александровна // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2005. – С. 685-687.
2. Тягло К. О. Соціальні стереотипи у сучасному українському романі: аспект соціального конструювання / Тягло Катерина Олександрівна // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. – Харків: Видавничий центр ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2006. – Т. 2. – С. 485-490.
3. Тягло К. О. На шляху до соціології літератури: аналіз сучасних тенденцій / Тягло К. О. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». – 2008. – Т. 21 (60). – №4. – С. 131-138.
4. Тягло К. О. Соціокультурний аналіз тенденцій сучасної української літератури / Тягло К. О. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 2009. – Випуск 9. – С. 115-122.
5. Тягло К. О. Концепт «Єдиної Європи» у романах сучасних українських авторів: репрезентація реальності чи мовотворення? / Тягло К. О. // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія», 2010. – Том 23 (62). – №2. – С. 190-197.
6. Тягло К. Проблема репрезентації досвіду «мовної травми» [Електронний ресурс] / Тягло К. // SOCIOПРОСТІР: Міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи, 2010. – №1. – С. 96-101. Режим доступу: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/1_2010/2_7_3.pdf
7. Тягло К. О. Стереотип як специфічний фактор соціальної взаємодії. Вплив соціальних стереотипів на комунікаційні процеси / Тягло Катерина Олександрівна // Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку: IV Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених (2-3 березня 2006 р.). Матеріали секції соціології та психології. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – С. 141-146.
8. Тягло Е. А. Анализ художественных текстов как способ познания социальной мифологии (на примере текстов современных украинских романов) / Е. А. Тягло // Дні науки філософського факультету-2007. Міжнародна наукова конференція (18-19 квітня 2007 р.): Матеріали доповідей та виступів. – К.:

- Уточненню особливостей поля української літератури сприяє його розуміння як дискурсивної практики й однієї з форм самоопису суспільства. Концепт «порядок дискурсу» у визначенні Н. Феркло дозволяє розглядати літературу як простір конструювання етнонаціональної ідентичності за трансформаційних умов, коли механізми конкуренції дискурсів, втілених в художній літературі та її інтерпретаціях, та причетність до цих дискурсів, діють як оператори етнічних маніфестацій й репрезентацій.

- Методичні прийоми й алгоритми виявлення етноорієнтованих дискурсивних порядків засновані на здобутках критичного дискурс-аналізу щодо прочитання текстів, фіксації наявних текстуальних маркерів, що апелюють до етнонаціональної проблематики. Застосування цих алгоритмів до аналізу художніх та інших текстів, що циркулюють в українському літературному полі, а також висловлювань читачів щодо його сприйняття та оцінки, дозволило верифікувати створену концептуальну модель поля та уточнити її.

- Серед механізмів структуризації поля сучасної української літератури провідна роль належить *легітимації дефініцій* письменника та літературності в умовах становлення нових кордонів поля, а також публічні *маніфестації позицій та статусів* як технології визнання культурних продуктів та їх авторів за умов гомології між полем літератури та полем влади, літературою та ринком.

- В полі сучасної української літератури наявні моделі структуризації, зафіксовані в символічних класифікаціях, які продукуються в самому полі, – генераційна модель, письменницькі «хвилі», конкуренція між «традиціоналістами» та «новаторами», «класикою» та «авангардом». Кожна з моделей уособлює певний дискурсивний порядок стосовно етнонаціональних репрезентацій – локальність/глобальність (зі зміщенням акцентів від національної унікальності до «європоцентричної» ідентифікації у нових письменницьких поколіннях), стабільність/розвиток, домінування/рівноправність, збереження або розширення естетичного канону. Значимим елементом розвитку літературного поля є становлення дискурсу «малої літератури» як моделі самоописання нації, що тяжіє до «міфу про єдину Європу», до пошуку тих ідентифікаційних передумов, що дозволили б долучити українську літературу й культуру до світової.

- Згідно з оцінками, отриманими в результаті глибинних інтерв'ю з молодими читачами, сучасній українській літературі приписуються риси субкультурного, периферичного явища, «малій» літератури, а її імідж суттєво поступається іміджеві інших літератур (західній та російській), за ознаками сучасності, модності, цікавості. Виключення становить не чисельна, але значима група читачів-«експертів», активно залучених до літературного процесу, причетних до формування кордонів поля та привабливого образу сучасної української літератури.

- Критеріями вибору художньої продукції серед молодіжної аудиторії є цікавість сюжету та прийнятність мови написання, визнання автора в референтній групі, незалежно від його визнання в полі літератури, наявність його книжок на ринку. Можливі ідентифікаційні ефекти сучасної української

Обраний ключовим методом дослідження текстів, що формують поле літератури, КДА забезпечує фіксацію самоопису нації, а також розуміння, за рахунок яких дискурсивних практик вони реалізуються. Тобто КДА визначає легітимні та актуальні дискурсивні порядки в літературі, що, в свою чергу, апелює до національного самоусвідомлення суспільства. Художня література – це також матеріал для вивчення етнокультурної ідентичності на індивідуальному рівні, оскільки самі письменники свідомо або неусвідомлено презентують в художніх творах власні образи міжкультурної комунікації. Алгоритми та засоби їх пошуку відпрацьовані на основі наявних текстуальних зразків (географічних координат, самоназв місць та спільнот, оцінок історичних та уявлених подій, етнонаціональних стереотипів та упереджень), розроблених Т. ван Дейком, Н. Феркло, Р. Водак та іншими представниками дискурсивно-аналітичного підходу. Феномен інтердискурсивності грає роль сполучної ланки між текстом та його зовнішнім контекстом.

Згідно з позицією Н. Феркло, тексти, що відіграють велику роль у соціальному житті, все частіше використовуються як джерело даних, тому зосередження саме на літературних текстах дозволяє розширити базу даних соціологічного аналізу через залучення принципово нових джерел інформації. В свою чергу, КДА дозволяє описувати змістовні аспекти артикуляції етнічності в межах поля у вигляді «конфлікту інтерпретацій» ідей та ідеологій відносно етнонаціональної ідентичності, а також припускає використання текстуальних особливостей в якості маркерів домінуючих етнічних дискурсів. Відмінність КДА від класичних соціологічних методів (контент-аналізу, інтерпретативного аналізу текстів) полягає в його здатності охоплювати в одному дослідженні тексти різних типів і не зосереджуватися виключно на формальних одиницях аналізу. В той же час і валідність методу не є беззаперечною, але перевага КДА в тому, що він відповідає стану і специфіці досліджуваного об'єкту – полю сучасної літератури, що перебуває у стані трансформації, до якого застосування інших методів було б більш проблематичним. Завдяки КДА можуть бути проаналізовані й деякі тенденції, що характеризують національний літературний простір («травма мови», мотиви «негативної ідентичності» в текстах), та особливості читацького сприйняття сучасної україномовної книги як оператора артикуляції етнонаціональних ідентичностей.

У **третьому розділі** «Проблематизація етнічності у полі сучасної української літератури» представлено аналіз сучасної української літератури, що базується на її концептуалізації в термінах «поля» і «порядку дискурсів», застосуванні КДА до сукупності художніх і літературно-критичних україномовних текстів, виданих з 1991 року, та до оцінок молодих читачів щодо їх практик читання.

На відміну від західного досвіду жорстко структурованих літературних полів, поле сучасної української літератури, що формувалося протягом останніх десятиліть, має ще невстановлені границі й рухливу структурну організацію. Найпомітніше воно структуроване за генераційною моделлю, яка фіксує наявність трьох «хвиль» поповнення цього поля новими учасниками, що

супроводжується їх публічною активністю за легітимне визнання. Ця символічна класифікація демонструє динаміку етнонаціональної складової в знакових художніх текстах цього періоду, яка поступово зміщується від наголосу на дихотомії «ми – вони», «національне/антинаціональне (чуже)», що було притаманним першій генерації письменників у перші роки незалежності України (Ю. Андрухович, О. Забужко та ін.) до маніфестацій їх наступниками «європоцентричної» ідентифікації і уваги до глобальних контекстів (С. Жадан, І. Карпа, Н. Сняданко, С. Ушкалов). З опозицією *регіональних і універсальних цінностей* пов'язані й зміни в дискурсі «малої літератури» (в термінах П. Казанови), аналогічного для інших центральноєвропейських літературних полів, який поступається ствердженням власної національної самості на користь міфологеми «Єдиної Європи». Сучасний дискурсивний порядок у вітчизняній літературі відтворюється за рахунок конкуренції й співіснування цих опозицій, зміни їх домінуючих інсайтів та розширення обріїв етнонаціональних ідентифікацій.

За результатами дискурс-аналізу художньої літератури та супровідних текстів, можна виділити й інші символічні класифікації, що продукуються самим літературним полем та роблять свій внесок у становлення дискурсивного порядку, визначають ролі учасників, сегментують поле, відтворюючи й видозмінюючи його. Зазвичай вони притаманні будь-яким полям мистецтва, що втілюють опозицію традиційних і новаторських форм та змістів, однак у періоди невизначеності етнонаціональних ідентифікацій вони переміщуються в ці контексти. До них відносяться сегментація *«нативісти – модернізатори»* з акцентом на реструктуруванні владних і статусних позицій у полі, протистояння *між визнаною класикою та авангардом*, що базується переважно на естетичних критеріях. Представники першої прагнуть залишити за собою право встановлювати літературний канон (М. Матіос та ін.), тоді як авангард (С. Жадан, Л. Дереш та ін.) налаштований цей канон змінити або розширити.

Національно-орієнтований порядок дискурсу української літератури погано сприймається читачами. Дані моніторингу «Українське суспільство» (2007 р., N=1800) свідчать про невисоке зацікавлення літературою серед населення, а тим більше – творами українських письменників (60% опитаних можна віднести до категорії читачів і тільки 2,5% серед іншої літератури віддають перевагу сучасній українській прозі). Якісне дослідження, проведене методом глибинних інтерв'ю з представниками молодіжних аудиторій різного рівня залучення до практик читання («випадкові читачі» «досвідчені читачі», «експерти», N=30), дозволило уточнити відношення до сучасної української літератури в молодіжному сегменті.

Серед молоді сформовано *образ сучасної української літератури* як субкультурного, периферійного та локального явища. Це обумовлено, на думку молодих читачів, її «закритістю», відсутністю зразків для шкільної соціалізації, нечисленністю прикладів видатного письменства, авторитетних авторів і актуальних сюжетів. Разом з тим для окремих осередків, здебільшого серед «читачів-експертів», найактивніше залучених до літературного поля, вона не позбавлена певної цікавості, подекуди виступає в ролі актуальної та модної.

Визнання автора в референтній групі, серед однолітків, у соціальних мережах та поширеність його творів на ринку є головними критеріями вибору його книжок. Мова написання (російська чи українська) грає відносно невелику роль, але «читачі-експерти» при виборі скоріше віддають перевагу українській. Можливі ідентифікаційні ефекти української літератури також залежать від маркетингових технологій та естетичних характеристик художнього продукту.

Аналіз смаків продемонстрував сегментацію у самому читацькому середовищі. Рівень зацікавленості сучасною українською літературою, пов'язаний, як правило, з активним включенням до літературного поля, і навпаки – чим менше молода людина залучена до читання, тим менший шанс, що твори сучасних українських авторів видадуться для неї цікавими і корисними. Відстороненість літературного поля від читачів заважає його популярності, тому українська література у молодіжних читацьких аудиторіях суттєво поступається європейській та російській за ознаками «сучасності», «модності» та «актуальності». Тяжіння до автономії поля, здатність продукувати високоякісний культурний продукт, скоріше за все, активізуватиме й читацький інтерес до нього.

У додатках за допомогою застосування критичного дискурсивного налізу докладно проаналізовано феномен «негативної ідентичності» та «травми мови» у «малих літературах», зокрема сучасній українській. Зібрано колекцію цитат з найпопулярніших творів сучасної української літератури, що демонструють різні дискурсивні порядки у актуальних художніх текстах, надано дані про присудження літературних премій, що легітимують статус авторів. Також представлені кількісні показники читання та читацьких переваг в Україні (за даних моніторингу «Українське суспільство», Інститут соціології НАН України, 2007), методичні матеріали щодо голубиних інтерв'ю.

ВИСНОВКИ

У висновках викладено найважливіші результати дослідження, що дозволило досягнути мети та вирішити поставлені в роботі завдання.

- Сучасна соціологічна рефлексія реагує на зміни соціокультурного статусу літератури і книги, враховуючи можливості й обмеження тих методологічних підходів, які є в арсеналі соціології й орієнтовані переважно на соціоцентричну, культуроцентричну або текстоцентричну перспективу в поясненні культурного виробництва та вивченні культурних продуктів.

- Концептуальна модель дослідження сучасної української літератури базується на комплементарному застосуванні теоретичних конструктів різних перспектив – «поле» та «порядок дискурсу», поєднуючи структурний та змістовний аналіз феномену літератури. Згідно Бурдьє, поле розглядається як конфігурація позицій і статусів агентів у літературному середовищі. Визначено, що співвіднесеність динаміки літературного процесу та підвищеної значущості етнонаціональних репрезентацій якнайбільше притаманна транзитивним літературним полям, до яких належить і українське.